

”הכול מתחיל בכיתה א“: מחשבות על שורשי הפופוליזם

מאת

מנחם מאוטנר*

תקציר

פופוליסטים ימניים הם בני אדם שעוינים את האליטה המשכילה, זו שאנשיה מאיישים את הפקידות של המדינה, את בתי המשפט, את שומרי הסף ואת העיתונות הליברלית. פופוליסטים תופסים את אנשי האליטה הזו כמשבשים את רצון העם כפי שזה נקבע בבחירות הדמוקרטיות. בצירוף ”דמוקרטיה ליברלית” פופוליסטים מבקשים לנתק את הדמוקרטיה מהליברליזם, זאת בדרך של חיזוק רכיב ה”דמוקרטיה” על ידי מתן ביטוי לעמדות הרוב כפי שהן מתקבלות בבחירות, והחלשת רכיב ה”ליברליזם” על ידי פגיעה במוסדות ובערכים המחשקים את רצון הרוב, כגון החוקה, בית המשפט החוקתי וזכויות הפרט. בהמשך לשורה של הוגים, ובהם פרידריך ניטשה ומקס שלר, אטען שביסוד עלייתו של הפופוליזם במדינות שונות בעולם בשנים האחרונות עומד רגש הטינה של שכבות נרחבות כלפי בעלי ההשכלה. ביסודו של הרגש הזה עומדים שינויים כלכליים וחברתיים רחבי היקף שהתחוללו במדינות המערב בעשורים האחרונים: מעבר מכלכלה המבוססת על תעשייה לכלכלת שירותים; בתוך כלכלת השירותים, המרכזיות של הכלכלה מבוססת הידע, היינו כלכלת שוק ההון וההייטק. לצד השינויים האלה אומצה במערב (וגם בישראל) בעשורים האחרונים מדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית. השינויים הכלכליים והחברתיים, ואימוץ הנאו-ליברליזם, יצרו פערים עצומים בהכנסות בין אנשי האחוזונים העליונים לבין כל השאר, וגם פערים בסגנונות החיים ובצריכה התרבותית של אנשי הקבוצות האלה. אטען שהתרופות נגד הפופוליזם הימני הן קימומה של הסוציאל-דמוקרטיה, שנפגעה קשות על ידי הנאו-ליברליזם; חתירה ליצירת שוויון לא רק בחלוקתם של משאבים פיזיים על ידי המדינה אלא גם בצמצום של יחסים של היררכיה ודומינציה בחברה האזרחית; ואימוץ נרחב של הפוליטיקה של הזהות.

* פרופסור מן המניין (אמריטוס), מופקד הקתדרה למשפט אזרחי השוואתי ולתורת המשפט ע”ש דניאל רובינשטיין, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב. הרשימה מבוססת על הרצאה שנשאתי ב-2 בנובמבר 2020 בכנס לרגל השקת הספר ”משפט ורגשות”, שבעריכת אורית רוזין ויורם שחר, במסגרת הסדרה ”משפט, חברה ותרבות” של הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב, שבעריכת אסף לחובסקי. תודתי נתונה לאסף לחובסקי.

214	פתיחה
214	א. הפופוליזם
219	ב. הטינה
221	ג. שורשיה הכלכליים של הטינה
226	ד. הכול מתחיל בכיתה א'
229	ה. הדוגמה של טימותי מקווי
229	סיום

פתיחה

בשנים האחרונות נכתב רבות על עליית הפופוליזם בשורה של מדינות. בספרות המחקרית מתקיים דיון ער בשאלה אם גם בישראל החלו מתפתחות מגמות פופוליסטיות. עמיחי כהן ויניב רוזנאי דנים במאמרם בגיליון זה במאפיינים מרכזיים של הדמוקרטיה הישראלית, וטוענים שמאפיינים אלה הופכים את הפוליטיקה הישראלית לחשופה במיוחד להשפעותיה של התנועה הפופוליסטית העולמית. כהן ורוזנאי טוענים עוד כי כבר קיימים סימנים ראשוניים לחדירת הפופוליזם לישראל, וכי מגמה זו עתידה להתחזק בשנים הבאות ולגרום לשחיקה של רכיבים חשובים בדמוקרטיה שלנו.¹ גילה שטופלר טוענת במאמרה בגיליון זה שכתוצאה מהשפעתן של הלאומיות היהודית והדתיות היהודית, החל מיומה הראשון הדמוקרטיה הישראלית היא "סמי ליברלית" בלבד, וכי בשנים האחרונות האיזון בין הליברליזם לבין הלאומיות והדתיות הופר באופן שגורם לשחיקה מואצת של הרכיבים הליברליים של החוקתיות הישראלית. שטופלר טוענת שבעקבות התפתחויות אלה הולכת ונוצרת בישראל "חוקתיות סמכותנית שבטית", שבה החוקה אינה משמשת מכשיר להגבלת כוחו של השלטון ולהגנה על זכויות האדם הליברליות, אלא מכשיר להענקת כוח רב לשלטון; להטלת מגבלות על זכויות האדם; ולמתן אמצעים בידי השלטון למניעת החלפתו ולסייע לו להגשים את האידאולוגיה השבטית העומדת בבסיסו.²

במאמר זה אבקש לשרטט כמה מאפיינים מרכזיים של הפוליטיקה הפופוליסטית, ולהציע הסברים לעלייתה. אטען שביסוד עלייתו של הפופוליזם במדינות שונות בעולם בשנים האחרונות עומד רגש הטינה של שכבות נרחבות כלפי בעלי ההשכלה, שבמבנה הכלכלה הנוכחי מרכזים בידיהם עושר רב, מקיימים סגנון חיים ייחודי, וקובעים את הטעמים השליטים של הצריכה התרבותית. לסיום אציע שתי תרופות אפשריות כנגד הפופוליזם.

א. הפופוליזם

הבחנה מקובלת בספרות על הפופוליזם היא בין פופוליזם "שמאלי" ופופוליזם "ימני". הפופוליזם השמאלי פועל במסגרת המסורת המרקסיסטית ומתקומם כנגד ריכוז העושר

1 עמיחי כהן ויניב רוזנאי "פופוליזם והדמוקרטיה הישראלית" עיוני משפט מד 87 (2021).

2 גילה שטופלר "חוקתיות סמי ליברלית ואיזונים ובלמים בדמוקרטיה הישראלית" עיוני משפט מד 171 (2021).

בידי קבוצה מצומצמת המרכזת בידיה גם את השלטון הפוליטי. הפופוליזם הימני תופס את העם כישות בעלת אתניות משותפת, ויוצא נגד מה שהוא תופס כסיכול הרצון הפוליטי של העם על ידי אליטות משכילות.³ במאמר זה אדון בפופוליזם הימני.

פופוליסטים ימניים הם אזרחים שמחלקים את העולם חלוקה דיכוטומית. מצד אחד ישנו העם, שאליו הם משתייכים ושכשמו הם מדברים. העם, "מקור הסגולה",⁴ אומנם אינו משכיל במיוחד, אבל העולם אינו מקום מורכב מדי, והעם יודע באופן אינטואיטיבי, כחלק מהשכל הישר שלו, ובהסתמך על מסורות תרבותיות של דורות – מסורות לאומיות או דתיות – מה טוב עבור המדינה.⁵

מצד שני ישנה האליטה, המורכבת מבעלי ההשכלה, ואנשיה מאיישים את הפקידות של המדינה, את בתי המשפט, את שומרי הסף ואת העיתונות הליברלית.⁶ פופוליסטים עוינים את ההשכלה. "האנטי אינטלקטואליזם הוא מרכיב... המשותף לרוב התנועות הפופוליסטיות", כותב דני פילק.⁷ לכן, פופוליסטים תומכים לא אחת במנהיגים שמתנגדים להשכלה. למשל דונלד טראמפ, שהתנגד בעקביות לקביעות של אנשי האקולוגיה בדבר אסון אקלימי קרב, ושבמשך לא מעט זמן הכחיש את הקביעה של אנשי הרפואה בתחילת שנת 2020 שאנחנו בפתחה של מגפה עולמית.⁸

3 William Galston, *The Populist Challenge to Liberal Democracy*, 29(2) J. DEMOCRACY 5, 12, 13 (2018). גילה שטופלר מציגה את הפופוליזם הישראלי כימני: מטרתו "לקדם אינטרסים לאומניים ורדיים של 'העם היהודי', שמהותם, כמו גם גבולותיו של 'העם' – השבט – נקבעים על ידי השלטון, האמון גם על סימון אויביו של השבט ונקיטת כל האמצעים הדרושים לשם הכנעתם". שטופלר, לעיל ה"ש 2. דני פילק מבחין בין "פופוליזם מכיל" ו"פופוליזם מדיר". דני פילק *פופוליזם והגמוניה בישראל* 68, 84 (2006). הפופוליזם המכיל נותן קדימות לעם כ"עמך". הפופוליזם המדיר נותן קדימות ל"עם כיחידה אורגנית, אתנית או תרבותית, כהוראת המושג הגרמני 'volk'. שם, בעמ' 69. "הפופוליזם המדיר מציע דרך לשמור על הזהות המשותפת, על הסובייקט הקולקטיבי המאויים. דרך זו מתבססת על הדגשת הגבולות של האנחנו: על ידי (1) הדרתן של קבוצות חלשות; (2) הנגדה בין העם... לבין האליטות; (3) מרכזיותו של המנהיג, המגלם את הזהות המאוחדת". שם, בעמ' 78.

4 שם, בעמ' 65.

5 כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1. יאן-וורנר מולר כותב שבררך כלל לתומכי המפלגות הפופוליסטיות, בעיקר באירופה, "פרופיל משותף של הכנסה וחינוך": הם "משתכרים פחות והם פחות משכילים".

JAN-WERNER MULLER, *WHAT IS POPULISM?* 14 (2016).
6 על האנטי-אליטיזם כמאפיין של הפופוליזם ראו: פילק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 60, 65; שטופלר, לעיל ה"ש 2. יהודה אלקנה כתב: "גישה פופוליסטית היא הפוכה מזו של אליטיזם: במקום קביעת סטנדרטים שהמעטים מייצגים אותם והרבים צריכים לשאוף אליהם, הפופוליסטים מצהירים שהנורמות המקובלות על ידי הרבים הן האידאולוגיה הרצויה – וייעשה מאמץ לדחוס את החרוגים אל הממוצע המקובל על כולם". יהודה אלקנה "לפני שנאמר שלום לעולם האוניברסיטאי הישראלי" *הארץ* 23.9.1987.

7 פילק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 60. ראו גם: Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 7, 11.

8 יניב רוזנאי ואדם שנער "התקפת הפופוליזם על המומחיות" *זמן ישראל* 20.9.2020 www.zman.co.il/148442; Harry Collins & Robert Evans, *Populism and Science*, 56(4) EPISTEMOLOGY & PHIL. SCI. 200 (2019). עם זאת, מן הראוי לשים לב לכך שפופוליסטים אינם

האליטה נתפסת על ידי הפופוליסטים כ"לא שייכת" וכ"מנוגדת לערכים ולשאיפות של 'האדם הפשוט'".⁹ האליטה משבשת את רצון העם על ידי כך שהיא מציבה מכשולים בפני הפוליטיקאים הנבחרים, כשאלו מבקשים לפעול בשם העם ולממש את רצונו, כפי שזה נקבע בבחירות.¹⁰ מכאן הדגש שפופוליסטים נותנים לערך ה"משילות".¹¹ האליטה היא אפוא מושחתת, משום שהיא נוקטת צעדים של תפלול (מניפולציה) כדי לקדם את האינטרסים ואת תפיסות העולם שלה, לשבש את ההליך הדמוקרטי ולגזול מהעם את כוחו.¹²

האליטה היא גם צבועה. בכך שהיא מדגישה את חשיבותם של כללים ומוסדות, היא מסווה את האופי האמיתי של הפוליטיקה כאתר של כוחניות ותככים. מנהיגים פופוליסטים חושפים את הצביעות הזאת בכך שהם עוברים שוב ושוב בפומבי על "הכללים הלא-כתובים של המשחק הפוליטי", כותב יובל קרמניצר. "הפרה של נורמות ומוסכמות, שברגיל מביאה לסיום מידי של קריירות פוליטיות, מתגלה כסוד כוחם החמקמק... והופכת בידיהם למנגנון של גיוס תמיכה ולגיטימציה".¹³ התנהגות זו, המדברת אל ליבם של אנשי ההמון, היא חלק מסוד כוחם של מנהיגים פופוליסטים.¹⁴ לעומת זאת, מנהיגים אלה נעדרים "פרוגרמה פוליטית פוזיטיבית". "הפופוליזם הימני האנטי-ליברלי פועל כסוכן אנטי-אידיאולוגי",

מתנגדים התנגדות עקרונית להשכלה המערבית, להפך, הם משתמשים בכל פירותיה בתחומים כמו רפואה וטכנולוגיה, אלא הם עוינים את קבוצת המשכילים שבמדינותיהם. מהבחינה הזאת קיימת בעמדת הפופוליסטים סתירה פנימית, שהרי בלא פעולת המשכילים לא היו הפופוליסטים מסוגלים להשתמש בפירות ההשכלה בתחומי הרפואה והטכנולוגיה. הסתירה הפנימית הזו דומה לזו שקיימת בעמדתם של החרדים. אלו שוללים כל ערך מתוצרי הרוח של המערב, אבל הם משתמשים באופן נרחב ברפואה ובטכנולוגיה המערביים. הם מתעלמים מכך שהישגי המערב בתחומי הרפואה והטכנולוגיה לא היו מושגים לולא ההתפתחויות שאירעו בעולם הרוח של המערב בשחר המודרנה, ושעיקרם היה ההשתחררות של המדע משלטון הדת. הסתירה הפנימית הזו אינה קיימת בעולםם של אנשי האימיש של צפון אמריקה, למשל. אלה שוללים את עולם הרוח של המערב, ובהתאם לכך הם מתנזרים משימוש בטכנולוגיה וברפואה של המערב.

9 פילק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 79.

10 כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

11 יובל קרמניצר "המלך והעירום: תקשורת, המונים והחוק הלא-כתוב" תיאוריה וביקורת 19 52, 23 (2020).

12 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 2-3, 20, 32; Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 12, 13; כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1. תומכי הפופוליזם מתעלמים מכך שלא אחת מנהיגים פוליטיים פועלים בעיקר לקידום האינטרסים האישיים שלהם, של הקרובים להם ושל הקבוצה החברתית שהם משתייכים אליה, ודווקא הבירוקרטיה המדינתית, הפועלות במומחיות ובמקצוענות ובמסגרת שלטון החוק, הן שמצליחות להציב בראש תוכנית הפעולה של מוסדות המדינה את הטוב המשותף של האזרחים. בהמשך לכך אפשר להניח שדווקא המשפטנים (האויבים המושבעים מכולם של הפופוליסטים בקרב הבירוקרטיה המדינתית), הפועלים בשם עקרון שלטון החוק המקדש את השוויון בהחלת החוק ואת כפיפות הפוליטיקה לחוק, הם שיצליחו לסַכֵּל ניסיונות להשתלטות פרטיקולרית על המוסדות והמשאבים של המדינה. ראו: מנחם מאוטנר "שתי וריאציות על הנושא 'מוות', או: האם המדינה אוהבת אותנו" אלפיים ועוד 3 68 (2021).

13 קרמניצר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 27.

14 שם, בעמ' 23-24.

כותב קרמניצר. "הוא אינו מבקש לגייס תמיכה לחזון חלופי לעתיד, אלא מציג עצמו כתיקון לאשליות המסוכנות של האידיאולוגיה הליברלית, שנתפסת כגלובלית ואוטופית, שוגה באשליות ולכן עיוורת לאיומים ממשיים".¹⁵

האליטה המשכילה, שהיא גלובלית וקוסמופוליטית, נתפסת גם כעוינת את הלאומיות, שהעם מזדהה עימה ומוקיר אותה.¹⁶

עבור הפופוליסטים האליטה היא אויב שאין מקום להתדיין עימו, ואין מקום להגיע עימו לפשרה. האליטה היא אויב שיש לנצחו.¹⁷ לכן אנחנו נתקלים שוב ושוב ברשתות החברתיות בפופוליסטים שאינם בוחלים בגיוס של לא פחות מהמוות לטובת העמדות שלהם – הם מאחלים ליריביהם מוות, ולא אחת הם מתארים באופן גרפי מוות אלים ורצוף סבל. בכך הפופוליסטים יוצרים מצב שבו "מילים נתפסות יותר ויותר כמעשי אלימות".¹⁸

בצירוף "דמוקרטיה ליברלית" פופוליסטים מבקשים לנתק את הדמוקרטיה מהליברליזם,¹⁹ זאת בדרך של חיווק רכיב ה"דמוקרטיה" על ידי מתן ביטוי לעמדות הרוב כפי שהן מתקבלות בבחירות, והחלשת רכיב ה"ליברליזם" על ידי פגיעה במוסדות ובערכים המחשקים את רצון הרוב, כגון החוקה, שאמורה להגביל את פעולת הרוב; בית המשפט החוקתי, המגן על הזכויות הליברליות; וזכויות הפרט, המגבילות את פעולת הרוב.²⁰

פופוליסטים אינם תופסים את החיים החברתיים באופן פלורליסטי. יש רצון הרוב, והוא צריך להיחשב כמייצג את העם כולו. הפופוליסטים מגייסים לטובתם את עקרון היסוד של הדמוקרטיה שלפיו הפוליטיקה צריכה לשקף את "רצון העם",²¹ אבל ההבנות שלהם את המושגים "עם" ו"רצון העם" מעוותות. "טיעון הליבה של הפופוליזם הוא שרק חלק מהעם הוא באמת העם", כותב יאן-וורנר מולר, "ושרק האותנטיות הפופוליסטית מזהה ומייצגת את העם האמיתי והנכון".²²

הפופוליסטים גם כופרים בכך שהדמוקרטיה היא הליך שבו קבוצות מתדיינות ומגיעות לפשרות המממשות את האינטרסים ואת תפיסות העולם שלהן.²³ עבורם הדמוקרטיה היא הליך לקביעת רצון הרוב כדי לאפשר אחר כך מימוש של הרצון הזה על ידי המנהיג. "המנהיג

15 שם, בעמ' 22. ראו גם: כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

16 פילק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 60. ראו גם: כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1. פופוליסטים טוענים גם שהאליטה המשכילה פוגעת בעם על ידי כך שהיא משתפת פעולה עם התאגידים הגדולים ומשרתת אותם – התאגידים יוצרים מונופולים הפוגעים בתנאי התעסוקה של האנשים "הפשוטים", ומצליחים לגבות מחירים גבוהים מדי מאנשי העם עבור המוצרים והשירותים שהם מספקים. בארצות הברית הפופוליסטים טוענים גם שהאליטה המשכילה פוגעת בעם על ידי שהיא יוצרת הסכמי סחר שמעבירים משרות לחו"ל ומאפשרים השקעות של האויבים הכלכליים של המדינה במדינה.

17 כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

18 קרמניצר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 39.

19 שטופלר, לעיל ה"ש 2. לנקודה זו ראו גם: קרמניצר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 22.

20 Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 11; שטופלר, לעיל ה"ש 2; כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

21 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 6.

22 שם, בעמ' 21, 22–23. ראו גם: כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

23 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 31.

הפופוליסט מבקש לדבר בשם האומה בכללותה, כאילו העם מדבר בקול אחד", כותבים יניב רוזנאי ואדם שנער. אולם קיומם של אלה שאינם מזדהים עם הפרוגרמה הפופוליסטית סותר את הטיעון שהעם מדבר ב"קול אחד". "הפתרון הוא פשוט; עמדות הנוגדות את תפיסת עולמו [של המנהיג] אינן לגיטימיות".²⁴ אכן, אויבי הפופוליסטים מוצגים לא אחת כ"אויבי העם".²⁵ הפופוליוזם מבוסס על קשר ייחודי בין העם לבין מנהיגו. "כוחה של התנועה הפופוליסטית בקשר הבלתי אמצעי בין המנהיג להמון", כותב דני פילק. "ברוב התנועות הפופוליסטיות נוצר קשר מיסטי בין התומכים למנהיג... המנהיג הוא התגלמותו של העם... הוא מייצג את העם באופן בלתי מתווך ושקוף, וגופו האחד של המנהיג מסמל את אחדות העם".²⁶ אבקש להציע בהקשר זה הבחנה בין שני דגמים של יחסי מנהיגות פוליטית ואזרחים.

הדגם הדמוקרטי-ליברלי הוא דגם משפטי שעל פיו המנהיג נתפס כנאמן של האזרחים, זה שהאזרחים מפקידים בידיו את ניהול העניינים הפוליטיים של חייהם. המנהיג כפוף אפוא לחובת נאמנות לאזרחים (מסוג ה־fiduciary duties של המשפט הפרטי), היינו הוא אמור לפעול רק, ואך ורק, לקידום רווחתם של כלל האזרחים, ויש להשגיח עליו אפוא כל העת כדי לוודא שהוא ממלא את תפקידו כהלכה. בניגוד לכך, ברצוני לטעון שעל פי הדגם הפופוליסטי של יחסי מנהיגות פוליטית ואזרחים המנהיג הפוליטי הוא אב. היחסים שבין המנהיג והעם אינם היחסים המשפטיים הקרים, הפונקציונליים, של הדגם הדמוקרטי-ליברלי, אלא יחסים מעין־משפחתיים – יחסים של אהבה הדדית. המנהיג הפוליטי אמור לאהוב את בני העם כמו שאב אוהב את ילדיו, ובני העם אמורים לאהוב את המנהיג כמו שילדים אוהבים את אביהם. ומכיוון שהמנהיג הוא אב, בני העם אמורים לא רק לאהוב אותו אלא גם לבטוח בו, שהרי אין מהרהרים אחר מעשיו של אב ואין מערערים עליהם; על אב סומכים באופן מוחלט. ואם יש כאלה הקמים על האב להפילו, או אפילו רק מותחים עליו ביקורת, אוהבי האב אמורים לצאת להגנתו מפניהם. (נורמה אוניברסלית היא, שאפשר למצוא אותה בכל תרבות, שמותר לאדם לפגוע במי שעומד לפגוע בו או בקרובים לו, למשל באביו).²⁷ ואם המנהיג הוא אב, במשטר הפופוליסטי פועלים כל העת מנגנונים רבי עוצמה לפיאור מעלותיו ולטיפוחם של מיתוסים בדבר היכולות העל־אנושיות שלו. ("ואבא שלי הוא הטוב מכולם, ואבא שלי הוא הכי בעולם", אומר שיר הילדים הקלסי של תלמה אליגון־רוז). בהמשך לכך, גם כאשר מוצגות בפני פופוליסטים ראיות קשיחות בדבר השחיתות של מנהיגם, קשה לגרום להם לחדול מתמיכתם בו.²⁸ כאשר במהלך מסע הבחירות שלו ב־2016 אמר דונלד טראמפ

24 רוזנאי ושנער, לעיל ה"ש 8.

25 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 4; כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

26 פילק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 64, 69. ראו גם: כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1.

27 ג'ון לוק מציג את הדגם של שלטון האב כדגם מוקדם מבחינה היסטורית: נסיכים הפכו לשליטי מדינות בהמשך לשלטונם של אבות במשפחותיהם. אבל הדגם המתקדם יותר הוא הדגם הדמוקרטי-ליברלי, טוען לוק, זה האומר שבני אדם תבוניים וחופשיים מעמידים בראש מדינותיהם שליטים כדי שאלו יפעלו לשמירת חייהם, חירותם ורכושם. ג'ון לוק המסכת השנייה על הממשל המדיני (יוסף אור מתרגם, 1948).

28 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 47.

"אני יכול לעמוד באמצע השדרה החמישית ולירות במישהו ועדיין לא אאבד בוחרים", הוא התכוון לפופוליסטים ונתן ביטוי ליחסי המנהיג והאזרחים על פי הדגם הפופוליסטי.²⁹

ב. הטינה

אני מנסה להבין את הקבוצה הזאת של האזרחים. איני יודע להעריך מה גודלה בכל מדינה, למשל בישראל, אבל אני יכול להגיד שאף פעם אין המדובר בקבוצה זניחה, ובכל מקרה מדובר תמיד בקבוצה בעלת עמדות קשיחות. אני טוען שמפתח חשוב להבנת הקבוצה הוא ההנחה שאנשיה הם בני אדם שכל חייהם, החל מגיל צעיר, מוצאים את עצמם במצבים חברתיים בתחתית של היררכיות; שחיהם של האנשים האלה עוברים עליהם אפוא בטינה על העולם; שהם מפנים את הטינה הזאת שלהם כדי לפגוע באלו שהם תופסים כמצליחנים, כלומר בעשורים האחרונים, וכנראה גם הרבה קודם, בליברלים משכילים ואמידים.

הסבר שלי הוא ברוח דברים שכתב מחבר המסות והסופר היהודי פנקג' מישרה (Pankaj Mishra), שבשנת 2012 כלל אותו הדור-שבועון האמריקאי "פוריין פוליס" ברשימת 100 ההוגים החשובים בעולם. ב-2016 פרסם מישרה מאמר שכותרתו "Age of Anger" כותרת המאמר ושם הספר מבטאים³⁰; בשנת 2017 פרסם את ספרו "Age of Anger" כותרת המאמר ושם הספר מבטאים³¹. היטב את תמצית טיעונו.

מישרה פועל בין שני הזרמים הגדולים שעיצבו את התודעה המערבית במאות האחרונות: הנאורות והרומנטיקה. הנאורות הניחה שבני האדם מחוננים בתבונה שבאמצעותה הם מסוגלים לא רק להשתלט על הטבע אלא גם להתגבר על הבעיות החברתיות שהאנושות ניצבת בפניהן, ואילו הרומנטיקה כמה עיקרים. מבחינתו של מישרה השניים הרלוונטיים הם דחיית המרכזיות שנתנה הנאורות לתבונה, והדגשת מקומו של הרגש בחיינו. מישרה מצטט את רוברט מוסיל, שכתב שהבעיה עם צאצאי הנאורות היא לא ש"יש להם יותר מדי אינטלקט ופחות מדי נפש", אלא שיש להם "מעט מדי אינטלקט בעניינים של הנפש".³² לדעת מישרה, הרגש המרכזי שבאמצעותו יש להבין את האדם בעידן הנוכחי הוא רגש הטינה. אנחנו חיים "בעידן הכעס", הוא כותב. האדם בן זמננו חש "מושפל על ידי אליטות היריות". החוויה היום-יומית שלו היא קנאה, השפלה וחוסר אונים לנוכח החשיפה המתמדת שלו להצלחה של אחרים ולרווחה שלהם.³³

Philip Bump, *If Trump Shot Someone Dead on Fifth Avenue, Many Supporters Would Call His Murder Trial Biased*, WASH. POST (Mar. 14, 2019), <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/03/14/if-trump-shot-someone-dead-fifth-avenue-many-supporters-would-call-his-murder-trial-biased/>

Pankaj Mishra, *Welcome to the Age of Anger*, THE GUARDIAN (Dec. 8, 2016), <https://www.theguardian.com/politics/2016/dec/08/welcome-age-anger-brexit-trump> (להלן: "להלן"). (Mishra, *Welcome to the Age of Anger*)

MISHRA, AGE OF ANGER: A HISTORY OF THE PRESENT (2017) (להלן: "MISHRA, AGE OF ANGER")

Mishra, *Welcome to the Age of Anger*, לעיל ה"ש 30.

MISHRA, AGE OF ANGER, לעיל ה"ש 31, בעמ' 11, 14, 337.

הטינה היא "אחת התשוקות הפוליטיות המסוכנות ביותר", כותב הפילוסוף הפוליטי ויליאם גלסטון.³⁴ מישרה רואה ברגש הטינה את המפתח לעליית הפופוליזם. הוא טוען שהפער בין ההבטחה המודרנית לשוויון (המזוהה יותר מכול עם טיעונו הנאצל של עמנואל קאנט בדבר שוויון הערך המוסרי ושוויון ה־dignity של כל בני האדם)³⁵ לבין פערי הענק שבני אדם חווים בבעלות בנכסים, בהשכלה ובסטטוס הוא המפתח לרגשות האלה.³⁶ מישרה מסתמך על הפילוסוף־סוציולוג הגרמני מקס שלר, שכבר בראשית המאה ה־20 טען שגורם מרכזי להתפתחות הטינה הוא לא רק קיומם של פערים בכוחות העומדים לרשותם של בני אדם, אלא זאת שהפערים מתקיימים בשיטה פוליטית המבטיחה לאנשיה, שוב ושוב, שוויון.³⁷ ברוח זאת, הסוציולוג הגרמני אקסל הונת כותב שהכוח המניע את המחאה החברתית של השכבות הנמוכות הוא חוויות שהם עוברים ושאותן הם תופסים כגילויים של חוסר צדק כלפיהם, וכהימנעות מלהעניק להם הכרה בערכם, בכבודם וכישרתם.³⁸

טיעון הטינה כהסבר לעליית הפופוליזם הוצע גם על ידי נועם גדרון ופיטר הול. לדבריהם, ביסוד הפופוליזם עומדת בעיה של חוסר הצלחה להגיע לאינטגרציה בחברה, היינו הימצאות במצב של שוליות חברתית: בני אדם שחשים שהחברה אינה מקבלת אותם כראוי, במוכן הזה שהיא אינה נותנת להם את הערך והכבוד הראויים להם בעיניהם, נעשים פופוליסטים פוליטיים.³⁹ ברוח דומה, יאן־וורנר מולר כותב שהמושג "פופוליזם" משויך בדרך כלל לרגשות של כעס, תסכול וטינה.⁴⁰ בשנות השישים של המאה ה־20 כתב חוקר מדע המדינה האמריקאי סימור ליפסט שהפופוליזם מושך את "הממורמרים, חסרי הבית

34 Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 8.

35 Heiner Bielefeldt, *Autonomy and Republicanism: Immanuel Kant's Philosophy of Freedom*, 25 POL. THEORY 524 (1997); Stefan Gosepath, *Equality*, in THE STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY (Edward N. Zalta ed., Spring 2011 ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/equality/> בהמשך לקאנט, רונלד רבורקין טען שלהתייחס לבני אדם כבעלי ערך מוסרי שווה פירושו להתייחס אליהם ב"עניין" (concern) וב"כבוד" (respect) שווים. 181 RONALD DWORKIN, *Liberalism*, in A MATTER OF PRINCIPLE (1985); RONALD DWORKIN, *Why Liberals Should Care about Equality*, in A MATTER OF PRINCIPLE 205 (1985).

36 MISHRA, AGE OF ANGER לעיל ה"ש 31, בעמ' 31, 332-330, 346.

37 MANFRED S. FRINGS, THE MIND OF MAX SCHELER 164-166 (1997); Kenneth W. Strickers, *Introduction*, in PROBLEMS OF A SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE 1, 19-22 (Manfred S. Frings trans., 1980).

38 אקסל הונת זלול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה 50 (איה ברזיר מתרגמת, 2008).

39 Noam Gidron & Peter A. Hall, *Populism as a Problem of Social Integration*, 53 COMP. POL. STUD. 1027 (2020).

40 Muller, לעיל ה"ש 5, בעמ' 1. אולם לדברי מולר יש לנהוג בזהירות כאשר מבקשים להסביר את הפופוליזם באמצעות מונחים כמו "תסכול", "כעס" ובמיוחד "טינה". שם, בעמ' 15. הדרך להבנת הפופוליזם, טוען מולר, היא כדרך ייחודית "לדמיין את המוסריות של הפוליטיקה", היינו כתפיסה של הפוליטי "המציבה את העם, שהוא טהור ומלוכד באופן מלא... כנגד אליטות, הנתפסות כמושחתות או כנחותות מהבחינה המוסרית". שם, בעמ' 20-21.

מהבחינה הפסיכולוגית (psychologically homeless)... הנכשלים, המבודדים חברתית, חסרי הביטחון הכלכלי, חסרי ההשכלה, הבלתי מתוחכמים, ובעלי האישיות האוטוריטארית".⁴¹ מי שמזוהה אולי יותר מכול עם טיעון הטינה הוא פרידריך ניטשה, שב"גיניאולוגיה של המוסר" כותב בהרחבה על מה שהוא קורא "רסנטימנט". ניטשה מתאר את החברה כמורכבת משתי קבוצות. מצד אחד בעלי התכונות הנעלות, היצירתיים, ומצד שני ההמונים, אנשי הרסנטימנט, "שכבת חסרי האונים, המדוכאים, מזי השנאה, נפוחי הרגשות הארסיים", ש"הרסנטימנט" הוא אצלם מעין אמצעי נארקוטי, סם משכר, מרגוע, שלוה". אנשים אלה, כותב ניטשה, "אומרים 'לאו' לכל 'מה שבחוץ', לכל 'אחר', לכל 'זולת'". ניטשה כותב עוד שאנשי הרסנטימנט תופסים את אלה שמעליהם כ"אויבים", ואפילו כ"אויבים רעים".⁴²

ג. שורשיה הכלכליים של הטינה

אני רוצה להצביע על שינויים כלכליים וחברתיים רחבי היקף שהתחוללו במדינות המערב בעשורים האחרונים, ולטעון שיש להם תרומה חשובה לעליית הטינה (והפופוליזם) בעשורים האלה.

בעשורים האחרונים התחולל במדינות המערב, ובכללן ישראל, שינוי שדווקא הטרמינולוגיה המרקסיסטית מסייעת היטב בהבנתו: שינוי באופן הייצור, היינו שינוי בטכנולוגיות הייצור, שגרר שינוי ביחסים החברתיים של הייצור המתקיימים בחברה האזרחית, ושינוי בהסדרים המשפטיים, בתרבות ובפוליטיקה. השינוי כפול: ראשית, מעבר מכלכלה המבוססת על תעשייה לכלכלת שירותים, זאת בין השאר כחלק מתהליכי הגלובליזציה שבהם הועבר הרבה מהייצור המערבי למדינות לא-מערביות. שנית, בתוך כלכלת השירותים, המרכזיות של הכלכלה מבוססת הידע, היינו כלכלת שוק ההון וההייטק.

בהכללה רחבה אפשר לומר כי לכלכלה מבוססת התעשייה היו במאה ה-20 (לא במאה ה-19)⁴³ כמה מאפיינים. העובדים נהנו מיציבות ארוכת שנים באותו מקום עבודה; הם היו חברים באיגוד מקצועי, והחברות הזאת לא רק הגנה על זכויותיהם אלא גם יצרה אצלם חינוך ופרקטיקות של השתתפות דמוקרטית. לא אחת היו העובדים חברים גם במפלגות סוציאליסטיות, וגם החברויות הללו יצרו אצלם חינוך ופרקטיקות של השתתפות דמוקרטית.

41 Seymour M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* 175 (1963)

42 פרידריך ניטשה מעבר לטוב ולרוע; לגניאולוגיה של המוסר 241-245 (ישראל אלדר מתרגם, 1979). ברוח דומה כותב ג'ון סטיוארט מיל בשבח בני האדם המצטיינים ביצירתיות ובחדשנות, שמיל קורא להם "הגאונים", וטוען שהם נתקלים שוב ושוב בהתנגדותם של אנשי ההמון הבינוניים, שכל חריגה מהנורמות החברתיות המקובלות עליהם, חריגה שיש בה חידוש ויצירתיות, נתפסת על ידם כמאיימת. ג'ון סטיוארט מיל על החירות פרק 3 (אריה סימון מתרגם, 1945).

43 בעיניי, שורש ההבדל בין המאה ה-19 לבין המאה ה-20 הוא שבמאה ה-20 אימצו מדינות המערב את המדיניות הכלכלית-חברתית הסוציאל-דמוקרטית, שהחלה מתפתחת בסוף המאה ה-19 כחלופה ל"מרקסיזם המדעי" שציפה לקריסת הקפיטליזם מעצמו כתוצאה מסתירותיו הפנימיות. מכיוון שכך, מאפיינים חשובים של העבודה במאה ה-20 חסרו במאה ה-19. לדיון נרחב ראו: מנחם מאוטנר אוטונומיה ושגשוג: לקראת ליברליזם סוציאל-דמוקרטי פרק 3 (להלן: מאוטנר אוטונומיה ושגשוג). (2021)

(חשוב לזכור את החינוך הדמוקרטי ואת ההשתתפות הדמוקרטית האלה כאשר מדברים על הפופוליזם). ניתן להניח שלירידתם הייתה תרומה לשחיקת המחויבות לדמוקרטיה ולעליית הפופוליזם). העובדים נהנו מחופשה שנתית ומהפרשות לפנסיה; עובדי המפעלים היוו קהילה; הם היו מבליים יחדיו בסופי השבוע (בבארים, בצפייה במשחקי כדורגל של הקבוצה המקומית, בפעילויות ספורט שלהם עצמם, במועדוני ריקודים, במתנ"סים). בניסוח אחר, הם נהנו ממה שרוברט פטנר קורא "הון חברתי" (מושג שהוא קרוב למושג הקהילה).⁴⁴ ילדי העובדים נהנו מקייטנות ומספריות שאורגנו ומומנו על ידי המפעלים; לעובדים הייתה תחושה של חיים בקהילה מקומית ובקהילת תעסוקה, תחושה של סולידריות מעמדית, וגם תחושה של חיים בתרבות ייחודית (תרבות גברית, אנטי-אינטלקטואלית, בלי ספק). ההשתייכות המעמדית-תרבותית-מקומית שלהם הייתה עבורם מערכת של משמעות, והגדרה את זהותם. הייתה להם גאווה גם בידע המקצועי שלהם, גם במוצרים שהם יצרו, וגם בתרבות שבתוכה חיו.⁴⁵ המעבר לכלכלת שירותים (בארצות הברית, למשל, ב-1945 כמעט 40% מהעובדים הועסקו בייצור; ב-2015 ירד המספר ל-9% בלבד)⁴⁶ פגע ברבים ממאפייני התעסוקה האלה. מספר העובדים החברים באיגודים המקצועיים ירד באופן תלול. עובדים החלו מועסקים על ידי חברות כוח אדם; עובדים מצאו עצמם נאלצים לעבוד בחלקי משרה; מצאו עצמם עובדים במקום עבודה אחד למשנהו, כשהם סובלים מאובדן הכנסות בתקופות הביניים; איבדו את הזכויות שלהם לחופשה שנתית ולפנסיה; איבדו את תחושת הקהילה, הסולידריות והתרבות הייחודית הנבדלת. (האם האובדנים האלה גרמו להם להצטרף לקהילות דתיות כדי למצוא בהן את הקהילתיות ואת הסולידריות?) רבים מן העובדים, למשל עובדי הסיעוד, מצאו עצמם נאלצים לעבוד עבורה קשה, אבל בשכר נמוך. עובדים מצאו עצמם חסרי הסכונות. אחרים מצאו עצמם כעצמאים זעירים העוסקים באספקת שירותים (למשל אנשי תאורה, קול, עיצוב במה ונהגים בתעשיית המוזיקה; גרפיקאים; בוני אתרים באינטרנט).

מאפיין מרכזי אחד של כלכלת השירותים של העשורים האחרונים במערב הוא המרכזיות של שוקי ההון. מאפיין מרכזי שני הוא העלייה של תעשיית ההייטק. המרכזיות של שוק ההון וההייטק יצרה מצב שבו המקור העיקרי לעושר בעשורים האחרונים הוא עבודה של בעלי ידע שלמדו (מגיל ילדות) במוסדות ההשכלה האליטיסטיים, והם מתוגמלים בשכר,

ROBERT D. PUTNAM, *BOWLING ALONE: THE COLLAPSE AND REVIVAL OF AMERICAN COMMUNITY* 44 (2000).

RICHARD HOGGART, *THE USES OF LITERACY* (2008) (1957); RAYMOND WILLIAMS, *CULTURE AND SOCIETY 1780-1950* (1963) (1958); Raymond Williams, *Working Class Culture*, 1 UNIVERSITIES & LEFT REV. 29 (1957); Richard Hoggart & Raymond Williams, *Working Class Attitudes (Discussion)*, 1 NEW LEFT REV. (1960); עורך היילברונר אנגליה חולמת: הביטלס, אנגליה ושנות השישים 32-42 (2008); דידיה אריבון שיבה לריימס (מיכל בן-נפתלי מתרגמת, 2019). שאלה מרכזית שאריבון מעלה בספרו היא כיצד קרה שאנשי ריימס, עיר התעשייה שבה נולד, שתמכו עשרות שנים באופן נרחב במפלגה הקומוניסטית, העתיקו ברגע מסוים את התמיכה שלהם למפלגת הימין של ז'אן מרי לה פן. התשובה לפי אריבון טמונה בתהליכים שאותם אני מפרט בשורות האלה, וכן בהפצת מסרים של עיונות כלפי מהגרים, שהוצגו בין השאר כמי שבאו לתפוס את מקומות העבודה של העובדים.

נדב איל המרד נגד הגלובליזציה 248-249 (2018).

במניות ובכוננוסים ענקיים, כותב דניאל מרקוביץ.⁴⁷ הכוונה אינה רק לידע בתחומים של שוק ההון וההייטק, אלא גם לידע הלקוח משורה נוספת של ענפים המשרתים את שני הענפים האלה, כגון עריכת דין, ראיית חשבון וניהול.

העושר שיצרו שוק ההון וההייטק (והענפים הנלווים להם) תועל, בין היתר, לרכישתם של נכסי נדל"ן. התוצאה הייתה גידול ניכר בעושרם של בעלי הנכסים האלה, יצירת פערים בינם לבין חסרי הבעלויות בנכסים, וג'נטריפיקציה של ערים ושכונות באופן שסילק מהן את בני המעמדות הנמוכים (למגורים בערים אחרות, בקרונות מגורים, או אף בכלי הרכב שלהם). הרס הקהילות בארצות המערב נוצר אפוא לא רק כתוצאה משקיעת התעשייה, אלא גם כתוצאה מהג'נטריפיקציה של שכונות. לענף ההייטק הייתה השפעה מרחבת נוספת: מכיוון שהוא ממוקם בדרך כלל במרכזים העירוניים הגדולים, הוא גרם לדלדולן של הפריפריות.⁴⁸ העושר החדש שנוצר בעשורים האחרונים מאפשר לבעליו לאמץ לעצמם צריכה ייחודית וסגנון חיים ייחודי המצריכים השקעה ניכרת של כסף: תיירות באתרים מפוארים, בתי מגורים מפוארים, רכישת יצירות אומנות, מכונות מהירות, אופרה, גולף, יאכטינג, מסעדות גורמה, לבוש של מעצבים. זיגמונט באומן מבחין בין ה"גלובליים", אלו שהעולם כולו פרוש לרגליהם וחייהם עוברים עליהם בתחושה של "חופש משכר", וה"לוקליים", אלו המקובעים למקומותיהם, חסרי יכולת לנוע כאוות נפשם. הלוקליים חשים מושפלים ומובסים למראה אורח החיים של הגלובליים, בידועם שמנעמי החיים נגזלו מהם, כותב באומן.⁴⁹ את תחושות ההשפלה והתבוסה האלה ניתן להרחיב אל מעבר ללוקליים לכל אלו הצופים בסגנון החיים של העשירים בידועם שהוא מהם והלאה.⁵⁰

הון העתק של אנשי האחוזונים העליונים גם אפשר להם ליצור היררכיה תרבותית שהציבה בראש את טעמי הצריכה התרבותית שלהם, ודחקה למטה את הטעמים התרבותיים של כל האחרים. וזכרו את טיעונו של פייר בורדייה שבעידן שבו אנחנו חיים צריכה תרבותית היא הסמן בה"א הידיעה של הגבולות המבחינים בין קבוצות חברתיות.⁵¹ לצד השינויים המבניים הגדולים האלה שהתחוללו בארצות המערב בעשורים האחרונים אומצה במערב (וגם בישראל) באופן נרחב, באותן שנים עצמן, מדיניות כלכלית-חברתית

47. DANIEL MARKOVITS, THE MERITOCRACY TRAP 5, 88-89 (2019)

48. Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 17.

49. זיגמונט באומן גלובליזציה: ההיבט האנושי 34-36, 42, 57-58 (גרשון חזנוב מתרגם, 2002).

ראו גם: זיגמונט באומן מודרניות נזילה (בן ציון הרמן מתרגם, 2007).

50. ההסבר של Gidron & Hall, לעיל ה"ש 39, הוא כלכלי (אובדן מקומות עבודה ראויים בעקבות תהליכים של גלובליזציה) ותרבותי (דחיקה לשוליים של סגנונות חיים מסוימים) כאחד, כלומר הם דוחים גישות העוסקות בפופוליזם תוך התמקדות אך ורק בהסברים כלכליים וגישות המתמקדות אך ורק בהסברים תרבותיים. כשמדובר בפופוליזם, השוליות הכלכלית שלובה בשוליות התרבותית, הם טוענים, וכל אחד משני סוגי השוליות מזין את האחר: תהליכים כלכליים ותרבותיים פועלים במשולב ויוצרים את תחושת חוסר ההערכה החברתית, המולידה את הפופוליזם.

51. PIERRE BOURDIEU, DISTINCTION: A SOCIAL CRITIQUE OF THE JUDGMENT OF TASTE (Richard Nice trans., 1979)

נאו-ליברלית.⁵² הנאו-ליברליזם הפך את חיי היום-יום של שכבות נרחבות בחברה ליקרים יותר מאשר בעבר, משום שהוא חייב אותן לרכוש בשוק שירותים שקודם לכן סופקו על ידי המדינה, למשל שירותי בריאות, חינוך וריור. האידאולוגיה הנאו-ליברלית גם חשדנית כלפי פוליטיקאים. היא מצדדת בשלטון של מומחים במקום ב"שלטון העם": בנק מרכזי חזק במקום משרד אוצר, בית משפט עליון חמוש בחוקה במקום בית נבחרים, מבקר מדינה חזק. דני פילק כותב שההוצאה של תחומים שלמים של החיים הכלכליים מפיקוח דמוקרטי והעברתם לשלטון השוק או לשלטונם הטכנוקרטי של מומחים, כפי שהדבר נעשה תחת הנאו-ליברליזם, הולידה את תגובת הנגד הפופוליסטית.⁵³

השילוב בין המעבר לכלכלה מבוססת ידע (שוק ההון וההייטק) ובין אימוצה של מדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית יצר מאז שנות השמונים של המאה ה-20 פערים עצומים בין האלפיון העליון, האחוזון העליון וחמשת האחוזים העליונים, לבין כל השאר. פערים אלה תועדו בספרות ובעיתונות הכלכלית אין-ספור פעמים. הגידול הניכר בתוצר הלאומי של מדינות בעשורים האחרונים לא בא לידי ביטוי בעלייה מקבילה בשכר הריאלי של עובדים. כוח הקנייה של עובדים רבים נותר כשהיה לפני ארבעה וחמישה עשרים, ואולי אף הצטמצם. (לצד עליית הפמיניזם, אחת הסיבות לצאתן של נשים לעבודה בעשורים האחרונים, בניגוד למצב שהיה קיים במרבית העשורים של המאה ה-20, הוא חוסר היכולת של משפחות להתקיים ממשכורת אחת.) נוצר מונח חדש: "חלוקה מחדש של העושר כלפי מעלה".⁵⁴

52 מנחם מאוטנר "פתח דבר: ליברליזם בישראל – 'האדם הטוב', 'האזרח הרע' והשגשוג האיש והחברתי" עיוני משפט לו 7, 38-47 (2013) (להלן: מאוטנר "פתח דבר: ליברליזם בישראל"). לתמיכה בטיעון ברבר התרומה החשובה של הנאו-ליברליזם לעליית הפופוליוזם ראו: John Gray, *The Problem of Hyper-Liberalism*, Tls (Mar. 27, 2018), <https://www.the-tls.co.uk/articles/john-gray-hyper-liberalism-liberty/>. יותם מרגלית כופר בחשיבות הגורם הכלכלי כסיבה לעליית הפופוליוזם ותומך בהסברים תרבותיים, בעיקר פערי סגנונות החיים שבין הפופוליסטים ואלו שאותם הם תופסים כהגמוניים: Yotam Margalit, *Economic Insecurity: and the Causes of Populism, Reconsidered*, 33(4) J. ECON. PERSPECTIVES 152 (2019) ראו גם כהן ורוזנאי, לעיל ה"ש 1, טקסט לה"ש 8. ויליאם גלסטון כותב שבעבר סבר שהגורם המרכזי לעליית הפופוליוזם הוא כלכלי, אבל בשנים האחרונות הגיע למסקנה שהתמונה מורכבת יותר ולשם הבנת הפופוליוזם יש להתחשב בגורמים נוספים, כגון ההגירה והטרור האיסלאמי. Galston, לעיל ה"ש 3, בעמ' 7, 11.

53 דני פילק "בזכות פוליטיקת המונים חדשה" הזמן הזה אוגוסט 2018 hazmanhazeh.org.il/newpolitics.

54 THOMAS PIKETTY, *CAPITAL IN THE TWENTY-FIRST CENTURY* (2014); Thomas Piketty, *A Practical Vision of a More Equal Society*, N.Y. REV. BOOKS (June 25, 2015), <https://www.nybooks.com/articles/2015/06/25/practical-vision-more-equal-society/>; THOMAS PIKETTY, *TOP INCOMES IN FRANCE IN THE TWENTIETH CENTURY: INEQUALITY AND REDISTRIBUTION 1901-1998* (2018); PAUL KRUGMAN, *THE CONSCIENCE OF A LIBERAL* (2009); Mark Levinson, *The Economic Collapse*, DISSSENT (Winter 2009), <https://www.dissentmagazine.org/article/the-economic-collapse>; Robert Reich, *Why the White Working Class Abandons the Democratic Party*, ROBERT REICH'S BLOG (Jan. 21, 2016); Nick Hanauer & David M. Rolf, *The Top 1% of Americans Have Taken \$50 Trillion from the*

נתעכב לרגע נוסף על האמירה שאנחנו חיים בכלכלות מוטות ידע, כלומר כלכלות המבוססות על שוק ההון והייטק. הרווחה האישית של כולנו תלויה בשוק ההון, אבל מי מאיתנו באמת מבין איך הוא פועל ואיך צריך לפעול בו? מי מאיתנו מבין את המושגים המרחפים כל העת בחללם של שוקי ההון, למשל futures, תעודות סל, נגזרות, swaps, קרנות גידור, אופציות, סקוריטיזציה, ארביטרו', מימון של רכישות ממונפות, הון-סיכון? אלה מושגים שמרבית בני האדם אינם מבינים בהם כלום, או כמעט כלום, וכל אימת שהם נתקלים בהם הם מרגישים אפוא חסרי אונים ומושפלים. הוא הדין בטכנולוגיות החדשות. כמה בני אדם יודעים להסביר כיצד פועל הטלפון הסלולרי או המחשב שלהם? ומי שיש לו הורים מבוגרים יוכל להעיד על ההשפלה היום-יומית שחווים בני אדם הנדרשים להפעיל מחשבים ותוכנות בלי שהם יהיו מסוגלים לכך, או אפילו להסתדר עם המענים הקוליים האינסופיים של התאגידים. כן, אין אונים, וגם השפלה, הן המילים הנכונות לתיאור מצבנו בהקשרים האלה.

אני טוען אפוא ששכבות נרחבות בחברה מרגישות מנוכרות מהמצליחנים – שבעשורים האחרונים, עם המעבר של כלכלות המערב לכלכלות שירותים מבוססות ידע, הם במובהק בעלי ההשכלה – אלו שיש להם עושר, וסגנון חיים וטעמים תרבותיים המבוססים על עושר, תופסות אותם כמתנשאים, מפתחות כלפיהם טינה, ובסופו של דבר פועלות נגדם בפוליטיקה. אולם חשוב לי להדגיש שהניתוח שלי אינו אמור להיקרא רק כהצבעה על הבעייתיות שבעמדה הפופוליסטית. ניתוח זה מבקש להצביע בראש ובראשונה על התוצאות הקשות של המהלכים שנקטה הקבוצה הליברלית שבמדינות המערב בעשורים האחרונים: יצירת שינויים מבניים בכלכלות בלא להתמודד כראוי עם התוצאות הקשות של השינויים האלה על שכבות נרחבות בחברה; אימוצה של מדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית. לטענתי, שני המהלכים האלה הם שהולידו את העוינות של הפופוליסטים לליברלים ולקבוצות החברתיות המזוהות עמו.

Bottom 90% - And That's Made the U.S. Less Secure, TIME (Sep.14, 2020), <https://time.com/5888024/50-trillion-income-inequality-america/>; Steven M. Teles, *The Scourge of Upward Redistribution*, NATIONAL AFFAIRS (Fall 2015), <https://www.nationalaffairs.com/publications/detail/the-scourge-of-upward-redistribution>; אורי פסובסקי ומיקי פלד "זה לקח 80 שנה, אבל חזרנו לשיאי האי-שוויון של 1929" *כלכליסט* 14.2.2013 www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3595455,00.html; איתן אבריאלי "תומאס פיטיק – הראיון: אסור לקבל את העוצמה של ה-1% כדבר נתון" *דה מרקר* 24.4.2014 www.themarker.com/markets/1.2303630; אשר שכטר "כך הפכתם להיות תוצר של מערכת שלא סופרת אתכם ומה צריך לעשות כדי לשנות את המצב" *דה מרקר* 4.4.2014 www.themarker.com/markerweek/1.2288108?fbclid=IwAR0h4ySmF3OazPWJ7QF4kioKrG9whsmibcEvtc59zVGH-4U_yYyX30vbjGI; אשר שכטר "כף במרחב המוגן: המקלט הסודי של הסופר עשירים: איפה הם מחביאים 7.6 טריליון דולר?" *דה מרקר* 19.7.2014 www.themarker.com/markerweek/1.2380125.

ד. הכול מתחיל בכיתה א'

בחלק הזה של המאמר אני רוצה לחרוג אל מעבר לדיון בפופולזם, שהוא בעיקרו של דבר תופעה פוליטית, ולהציע כמה מחשבות ראשוניות, טנטטיביות, על מצבם הקיומי של בני האדם בכללותו. אני טוען שכבר החל בשלבים מוקדמים של חייהם בני אדם מוצאים את עצמם נתונים ביחסים חברתיים היררכיים, תוך שמרכיבם נמצאים כמעט תמיד במיקומים שמתחת לראשות ההיררכיות. אני טוען שאצל חלק מבני האדם מתפתחת עקב כך טינה, שהיא רכיב חשוב בהווייתם לאורך כל תקופת החיים שלהם. קרל מרקס תיאר את יחסי הייצור כיחסים היררכיים שיש בהם פוקדים ומנהלים, ויש מקבלי פקודות ומנוהלים. אני טוען שהיררכיה היא מאפיין מרכזי של כל היחסים החברתיים שבני האדם נתונים בהם, כלומר הרבה מעבר ליחסי הייצור הכלכליים, ואני טוען גם "הכול מתחיל בכיתה א'", היינו שכבר מגיל הילדות מוצאים בני האדם את עצמם נתונים בסדרה של יחסים היררכיים, ואלו יוצרים אצלם חוויות רגשיות שמכוננות את הדימוי העצמי שלהם ומעצבות את העמדה שלהם כלפי העולם להמשך חייהם, תוך שאצל חלקם העמדה הזו היא עמדה של טינה.

כאמור, קו פרשת המים בעיניי הוא בכיתה א'. במועד הזה מתברר שיש תלמידים מהירי מחשבה ויש אחרים שהם איטיים מהם; שיש תלמידים מצטיינים, שיודעים את כל התשובות, למשל בחשבון, ומהר, וגם יודעים להצליח במבחנים, ויש כאלה שיודעים פחות ושמצליחים פחות במבחנים. בהמשך מתברר שיש ילדים שהם מקובלים חברתית מאחרים, וגם שיש ילדים שהם מלאי חן וגם בעלי כריזמה ומנהיגות, ואחרים שהם קהי חן; יש ילדים שהם אלה שיכינו את החומרים ל"שעת החברה" של הכיתה ביום שישי בבוקר, והאחרים יצפו בהם בפסיכיות; יש ילדים שישתתפו בהצגות הכיתה, והאחרים יצפו בהם. "האחרים" יכולים למצוא את תהילתם אם הם מצטיינים בספורט, למשל בריצה או במשחק הכדורגל, אבל רק מעטים מצליחים לפצות את עצמם על הנחיתות בלימודים ועל הנחיתות החברתית שהם חווים לאורך כל שנותיהם בבית הספר באמצעות הצטיינות בספורט.

כך זה נמשך גם בבית הספר התיכון. יש ילדים שהולכים לבתי ספר יוקרתיים, ויש שהולכים לבתי ספר לא-יוקרתיים, בראש ובראשונה בתי הספר המקצועיים; יש תלמידים שמתקבלים למגמות היוקרתיים, ויש שנאלצים להסתפק במגמות הפחות יוקרתיות. ואחר כך, בישראל, יש שיגיעו ליחידות היוקרתיים בצבא, למשל יחידות המודיעין והמחשבים, ויש – הרוב, ובמיוחד נשים – שישרתו שירות משמים וחסר משמעות. ועם סיום הצבא, או בארצות אחרות עם סיום בית הספר התיכון, יש שיתקבלו לאוניברסיטאות היוקרתיים, ויש שיצטרפו להסתפק באוניברסיטאות הפחות יוקרתיות או באחת המכללות הפועלות במדינה; יש שיצליחו לסיים את לימודיהם באוניברסיטה, ויש שינשרו. כך זה נמשך גם בשוק העבודה. הזכרתי את דניאל מרקוביץ; הוא כותב שבוגרי האוניברסיטאות היוקרתיים בארצות הברית זוכים בשוק העבודה במשרות המתגמלות ביותר, וצוברים במהלך חייהם הון עתק. מרקוביץ מוסיף שבניגוד להם, כל האחרים נאלצים להסתפק בעבודה בלתי מספקת וחסרת משמעות המסוגלת להניב לכל היותר הכנסה צנועה. ואגב, מבנה הטיעון של מרקוביץ זהה לזה של מישרה, המסתמך על מקס שלר, ולפיו מתקיים פער בין מרכזיותו של אידיאל השוויון

במערכ לבין חוסר השוויון המתקיים בחיי היום-יום שלנו.⁵⁵ מרקוביץ טוען שהמדיטוקרטיה היא ערך מרכזי בתרבות האמריקאית, ערך שאמור להצדיק לכאורה את הצלחותיהם של המצליחים ולהקנות להן לגיטימציה. אבל זהו ערך שקרי לגמרי, משום שהצלחה בלימודים, כבר מכיתה א' – כן, גם מרקוביץ מדבר על כיתה א' – היא פחות עניין של merit, לטענת מרקוביץ, ברוח טיעון מפורסם של פייר בורדייה,⁵⁶ והרבה יותר עניין של כמות ההון הכלכלי העומד לרשותם של הורים; הון, שאם נשתמש בעולם המושגים של בורדייה הוא המיר להון תרבותי, שממנו נהנים אפוא ילדי העשירים.⁵⁷ ראוי לשים לב שטיעון זה לזה של מרקוביץ הוצע על ידי מייקל סנדל בספר שראה אור באמצע שנת 2020.⁵⁸

ועוד לא דיברנו על הרבר החשוב מכול: הבחירה בבנות הזוג ובבני הזוג. בניסוח מנמיך משהו, אריך פרום כותב ש"תחושת ההתאהבות מתפתחת בדרך כלל רק כלפי סחורות אנושיות הנמצאות בתחום אפשרויות המיקח והממכר שלנו... שני בני אדם מתאהבים אפוא כאשר הם מרגישים שמצאו את המושא הטוב ביותר הזמין בשוק, בהתחשב במגבלות כוח המיקוח שלהם עצמם".⁵⁹ הבינוניים, האפורים, יתחננו אפוא בסוף עם בחורות טובות, אבל בוודאי לא זוהרות ומצליחניות כמו אלו שבהן יזכו חבריהם המצליחנים, שהן דומות לבחורות שאותן הם רואים שוב ושוב, עשרות פעמים ביום, בלב נחמץ ומתוסכל, על גבי הפוסטרים שבתחנות האוטובוס, במודעות הפרסומת שבעיתונות, בכתבות שבמדורי הפנאי שבעיתונות, וכמובן בפרסומות שבטלוויזיה, באולפני החדשות של הטלוויזיה, בסרטי הטלוויזיה ובסרטי הקולנוע.⁶⁰ בדומה לכך, הבחורות הבינוניות, האפורות, הלא-בולטות,

- 55 ראו ההפניות לעיל ה"ש 37.
- 56 Michael Grenfell, *Bourdieu and Education*, in THE OXFORD RESEARCH ENCYCLOPEDIA OF EDUCATION (2019); Roy Nash, *Bourdieu on Education and Social and Cultural Reproduction*, 11 BRITISH J. SOCIO. EDUC. 431 (1990); Carmen Mills, *Reproduction and Transformation of Inequalities in Schooling: The Transformative Potential of the Theoretical Constructs of Bourdieu*, 29 BRITISH J. SOCIO. EDUC. 79 (2008)
- 57 Markovits, לעיל ה"ש 47. בדומה לכלכלה, סוציולוגיית התרבות של בורדייה מבוססת על ראייה של בני האדם כנתונים כל העת במאבקים להשגתם של משאבים מסוגים שונים שהם נדירים, היינו משאבים שכמותם מוגבלת. במאבקים אלה בני האדם מפעילים סוגים שונים של "הון", קרי: סוגים שונים של משאבים היכולים לשמש אותם כבסיס כוח להשגת יעדיהם. בורדייה מונה ארבעה סוגים עיקריים של הון: הון כלכלי – נכסים נזילים בעלי ערך; הון תרבותי – ידע וכישורים; הון חברתי – יוקרה, כבוד, רפוטציה, "סלבריטיות", קשרים, חברות בקבוצות; הון סימבולי – ההכרה החברתית בהחזקה של אחד מסוגי ההון הקודמים. על פי בורדייה, סוגי ההון האלה הם בני המרה אלה לאלה. לדוגמה, הון כלכלי יכול לאפשר רכישת הון תרבותי והון חברתי; הון תרבותי והון חברתי יכולים לאפשר רכישת הון כלכלי, וכיו"ב. ראו: מנחם מאוטנר *משפט ותרבות* פרק 2 (2008).
- 58 MICHAEL J. SANDEL, *THE TYRANNY OF MERIT* (2020)
- 59 אריך פרום *אמנות האהבה* 11 (דפנה לוי מתרגמת, 2001).
- 60 מי שתואר שוב ושוב את תחושת ההשפלה של גברים המוקפים בנשים זוהרות שלעולם לא תהיינה חלק מחייהם הוא חנוך לוין. בלא מעט ממחזותיו מופיעה אישה זוהרת שעבור גיבורי העלילה היא יכולה להיות מושא לתשוקה מתסכלת בלבד. התיאור הקיצוני ביותר של מצב זה

תצטרכנה להסתפק בכחורים הפחות מלהיבים, הפחות נאים, הפחות כריזמטיים, הפחות חכמים, הפחות מצליחים מבחינה כלכלית.

בשיר "הוא לא כל כך חכם" של יורם טהר לב, בביצוע להקת הנח"ל, אומרת שולה חן: "הוא לא כל כך חכם אני יודעת", ו"הוא לא כל כך יפה אני יודעת", ו"הוא לא כל כך עשיר אני חושבת", אבל היא מנחמת עצמה באומרה "ותאמינו לי שדווקא בשבילי הוא טוב יותר מכל הבחורים ההם". והיא מוסיפה, בהשלמה עם מצבה: "וגם אני איני מלכת היופי".⁶¹

יש כל מיני טעויות שאנשי אקדמיה עושים. אחת מהן היא שבעוד אשר אנשי האקדמיה הם בדרך כלל אלו שהשתייכו החל מכיתה א' לקבוצת המצליחנים, הם אינם עושים מאמץ של ממש להבין איך נראים חיהם של אלו שכל חייהם, החל מכיתה א', עוברים עליהם כשהם רואים את העולם מלמטה, מתחת להצלחה של המצליחנים.

רבים מהפחות מצליחים משלימים עם מצבם ואינם מפתחים טינה. הם מסתפקים במה שהחיים נותנים להם, והם מנסים למצוא לעצמם הסברים מדוע חיהם טובים בכל זאת, אף על פי שהם אינם אמידים, והם אינם מועסקים בעבודות היוקרתיות, והם אינם נשואים לנשים הזוהרות ולגברים המצליחים.⁶² אבל יש כאלה שהטינה, שאותה הם החלו לצבור כבר בכיתה א', משתלטת עליהם, וחיהם הם חיים של כעס ומרירות, ומה שחשוב לענייננו: הכעס והמרירות האלה מכתבים גם את ההתנהגות הפוליטית שלהם.

בישראל מתווסף לכל זה כמובן גם השסע העדתי.⁶³ משך עשרות בשנים, מי שהשתייך לקבוצה המזרחית ראה שוב ושוב בבית הספר, בצבא, בעולם העבודה ובאולפני הטלוויזיה בעלי סמכות ומצליחנים שהם אשכנזים, שיש להם שמות שונים משלו, ביוגרפיות שונות משלו, דיקציה שונה משלו, וצבע עור שונה משלו. אין ספק שבהקשר הזה חלים כל העת שינויים לטובה, אבל מכיוון שעדיין קיימים פערים ניכרים בהשכלה בין מזרחיים לאשכנזים, ומכיוון שבכלכלה שבה אנחנו חיים, כלכלה שהיא מבוססת ידע, השכלה היא המפתח בה"א הידיעה להצלחה כמעט בכל הקשר, המזרחיים עדיין ממשיכים לחוות, גם ברגע הזה, היררכיות משפילות ומצמיחות טינה וכעס מהסוג שאני מדבר עליהן כאן. וכדאי לזכור שבשנת 2006 כתב יהודה שנהב שאם צמצום הפער בהשכלה הגבוהה בין מזרחיים ואשכנזים ימשך בקצב דאז, הפער ייסגר רק בחלוף כמעט מאה שנים;⁶⁴ בדומה לכך במחקר משנת 2019, שנסמך על

נמצא במחזהו של לוי "האשה המופלאה שבתוכנו". חנוך לוי זוננה מאוהיו ואחרים – מחזות 5 (מולי מלצר עורך, 1996).

61 יורם טהרלב "הוא לא כל כך חכם" שירונט <https://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics> &lang=1&prfid=578&wrkid=1004.

62 הם פועלים ברוח אידיאל האותנטיות המזוהה עם רוסו, הרדר, ראלף וולרו אמרסון, וולט וויטמן והנרי דייד תורו, שעל פיו כל אדם אמור להיות על פי האמת הפנימית הייחודית שבתוכו. CHARLES TAYLOR, MULTICULTURALISM AND 'THE POLITICS OF RECOGNITION' 29–31 (1992); George Kateb, *Democratic Individuality and the Claims of Politics*, 12 POL. THEORY 331 (1984).

63 מאוטנר "פתח דבר: ליברליזם בישראל", לעיל ה"ש 52.

64 יהודה שנהב "אתניות" אי/שויון 55, 61 (אורי רם וניצה ברקוביץ עורכים, 2006).

נתונים משנת 2016, מצאו ינון כהן ועמיתיו שיידרשו ארבעה ואולי חמישה דורות לסגירת הפער בהשכלה הגבוהה בין מזרחיים ואשכנזים.⁶⁵

ה. הדוגמה של טימותי מקווי

אני רוצה להביא דוגמה קיצונית, קיצונית מאוד, אבל דוגמה שבכל זאת יכולה ללמד כמה דברים על הנושא שלנו. גיבור הדוגמה שלי הוא טימותי מקווי, האיש שבאפרייל 1995 הניח פצצה בת 2,300 ק"ג בפתחו של בניין הממשל הפדרלי באוקלהומה סיטי, גרם לקריסתו שליש מהבניין, ובעקבות זאת למותם של 168 בני אדם, מהם 19 ילדים שהיו בגן ילדים שהתנהל בבניין, ולפציעתם של 684 בני אדם. המעשה של מקווי היה פעולת הטרור הפנימי החמורה ביותר שידעה ארצות הברית ככל שנותיה.

ובכן, מסתבר שכתלמיד בבית הספר עבר מקווי התעללויות, ופיתח דמיונות שבהם הוא פוגע במתעללים בו. הוא היה ילד ביישן וסגור. בנעוריו הייתה לו רק חברה אחת; הוא אמר לעיתונאים שלא היה לו מושג כיצד להרשים בחורות. אף שניחן באינטליגנציה גבוהה, ציוניו בבית הספר התיכון היו נמוכים. הוא למד תקופה קצרה בקולג' – קולג' לא יוקרתי – ונשר. מגיל צעיר גילה עניין כמעט אובססיבי בכלי נשק. הוא התגייס לצבא, אבל שוחרר לאחר זמן לא רב עקב קיצוצים בעקבות נפילת הגוש הסובייטי. בעקבות זאת, הוא פיתח עוינות קשה כלפי הממשלה הפדרלית. הוא החל להיות מועסק בעבודות של צווארון כחול, אך תפס את חייו כמי שאינם מובילים לשום דבר. ככל הנראה הוא פיתח עמדות שהן קרובות לאלה של ה-white supremacists. פסיכיאטר שבחן את מקווי אמר שהוא היה "אדם הגון (a decent person) שנתן לכעס להצטבר בתוכו עד לנקודה שבה הכעס התפרץ במעשה אלים ונורא אחד". כותרת של מאמר שהתפרסם על מקווי ב"ושינגטון פוסט" ביולי 1995 הייתה: "הכעס יוצא הדופן של בחור רגיל".⁶⁶ שימו לב, המדובר ב"כעס", והמדובר ב"בחור רגיל", ואפילו ב"אדם הגון".

1. סיום

האם אפשר לעשות משהו לבלימת עלייתם של הפופוליסטים של הימין? זאת השאלה, והיא שאלה בוערת. אני מציע שתי תשובות.

65 Yinon Cohen, Noah Lewin-Epstein & Anat Lazarus, *Mizrahi-Ashkenazi Educational Gaps in the third Generation*, 59 RES. SOC. STRATIFICATION & MOBILITY 25 (2019). המחברים מצאו שאומנם במעבר בין הדור השני לדור השלישי הצטמצם הפער בהשכלה הגבוהה בין מזרחיים ואשכנזים, אולם הסיבה העיקרית לצמצום זה אינה גידול במספר המזרחיים שרכשו השכלה גבוהה אלא ירידה במספר האשכנזים שרכשו השכלה כזו. כמו כן, המחברים מצאו שעקב גידול במספרן של הנשים המזרחיות שרוכשות השכלה, בקרב נשים הפער מצטמצם מהר יותר מאשר בקרב גברים.

66 Dale Russakoff & Serge F. Kovaleski, *An Ordinary Boy's Extraordinary Rage*, THE WASH. POST (July 2, 1995), <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1995/07/02/an-ordinary-boys-extraordinary-rage/c4b72d75-78d3-4735-a943-471e5a632ba4/>

תשובה אחת היא שיש לקומם מחדש את המדינה הסוציאל-דמוקרטית שחוסלה או צומצמה קשות על ידי הנאו-ליברליזם שהשתלט על המערב, וגם על ישראל, מאז שנות השמונים של המאה ה-20. טוני ג'אדט כותב שהסוציאל-דמוקרטיה היוותה התקדמות היסטורית חשובה מאין כמותה. "מעולם לא נהגו אנשים רבים כל-כך מסיכויי חיים רבים כל כך". וג'אדט מוסיף: "הסוציאל-דמוקרטים וממשלי הרווחה לא רק שמרו על תעסוקה מלאה במשך קרוב לשלושה עשורים, אלא גם קיימו שיעורי צמיחה שהתחרו בהצלחה – ואף יותר – עם אלה של כלכלות השוק הישנות, החופשיות מכבלים. ועל בסיס ההצלחות הכלכליות האלה הם הנהיגו שורה של שינויים חברתיים חדים ועמוקים".⁶⁷ ברוח דומה, אקסל הונת כותב כי כתוצאה מהמשטר הסוציאל-דמוקרטי של שני העשורים שלאחר תום מלחמת העולם השנייה השתפר באופן ניכר שוויון ההזדמנויות בתחומי החינוך, המדיניות החברתית והעבודה בחברות הקפיטליסטיות, וגם הושגה בהן התקדמות מוסרית ניכרת. הונת מוסיף דברים שדומה כי הם חשובים במיוחד למשפטנים:

בעשרים השנים של העידן הסוציאל-דמוקרטי לא ידע אף תחום קידמה מוסרית כה ברורה כמו זו שהתחוללה בספירת הסדר המשפטי המודרני: לא זו בלבד שבלחץ הנפגעים סולקו אפליות שהיו מעוגנות בחוק, שאסרו והטילו סנקציות או חרמות על קיום פרקטיקות של מיעוטים תרבותיים או מיניים, אלא שבתחומים רבים גם הונהגו חירויות חדשות וחוקים חברתיים חדשים (חוקי עבודה, עונשין ומשפחה), חוקים ששיפרו את תנאי הפתיחה הכלכליים והחברתיים של התפתחות אישית אוטונומית. במקביל להרחבת הזכויות הסובייקטיביות גם הוכלל השוויון בפני החוק, והודות לכך קבוצות שהיו מודרות עד כה (זרים) השיגו לראשונה זכויות אזרח, ומיעוטים תרבותיים קיבלו זכויות מיוחדות חדשות (זכויות תרבותיות).

והונת מסכם: "בסך הכול אפשר לומר, כי בשלב זה האוטונומיה החוקית של כל בני החברה זכתה להגנה טובה יותר מאשר בכל התקופות הקודמות של הקפיטליזם".⁶⁸ יתר על כן, גם שני עקרונות הצדק של ג'ון רולס⁶⁹ פורשו על ידי לא מעטים כמגלמים עקרונות סוציאל-דמוקרטיים. כך, תומס נייגל כותב כי מה שרולס עשה באמצעות שני עקרונות הצדק שלו הוא יצירת שילוב בין "העקרונות המאוד חזקים של שוויון חברתי וכלכלי המזוהים עם הסוציאל-ליברליזם האירופי ובין העקרונות החזקים באותה מידה של סובלנות פלורליסטית וחירות אישית של הליברליזם האמריקאי". התוצאה שאליה הגיע רולס, כותב

67 טוני ג'אדט רבה רעת הארץ 72 (יפתח בריל מתרגם, 2014).

68 הונת, לעיל ה"ש 38, בעמ' 86, 90-91. אפילו בארצות הברית ניתן לאתר רכיבים סוציאל-דמוקרטיים במדיניות הממשלה במאה ה-20. פול קרוגמן כותב כי "הניו דיל" של הנשיא רוזוולט יצר כמה עשורים של שגשוג כלכלי שהיה חסר תקדים בתולדות המדינה – שגשוג כלכלי שהתבטא בהרחבה ניכרת של המעמד הבינוני האמריקאי ובצמצום הפערים בעושר בין העשירים והעניים. ואולם, החל מתקופת הממשל של הנשיא רונלד רייגן הוסגו הישגים גדולים אלה לאחור בעקבות אימוצה של מדיניות כלכלית-חברתית נאו-ליברלית, שהייתה מבוססת על הטבות מס בהיקפים עצומים לעשירים; גידול ניכר בהוצאה הביטחוננית; וקיצוצים נרחבים בתוכניות הרווחה (כדי לאפשר את הטבות המס וההוצאה הביטחוננית). Krugman, לעיל ה"ש 54.

69 JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE (1971).

נייגל, "קרובה ברוחה לסוציאלי-דמוקרטיה האירופית יותר מאשר לאיזושהי תנועה פוליטית אמריקאית של הזרם המרכזי". עוד כותב נייגל כי בהקנתו עדיפות מוחלטת לערך של שיפור מצבן של הקבוצות החלשות בחברה, רולס מציע תפיסה של צדק חברתי, שהיא "שוויונאית באופן רדיקלי", דבר הממקם אותו בבירור משמאל למרכז; העדיפות הבלתי ניתנת לסיוג שרולס מקנה לעקרון הצדק הראשון ממקמת אותו בבירור בלב הגרסה הסוציאלי-דמוקרטית של הליברליזם, כותב נייגל.⁷⁰ בדומה לכך, קתרינה פורסטר כותבת שתאוריית הצדק של רולס הוצגה על ידי רבים כ"הגנה הפילוסופית הגדולה של מדינת הרווחה". לדבריה, אחד ממקורות ההשראה לתאוריה של רולס היה הגות של הלייבור הבריטי של ראשית שנות החמישים, ורולס יצר אפוא את תאוריית הצדק שלו בין השאר בהסתמך על הליברליזם הסוציאלי-דמוקרטי שלאחר מלחמת העולם השנייה.⁷¹

כדאי לשים לב: אלו הכותרים שבָּחִים לסוציאלי-דמוקרטיה מציגים אותה כמספרת את סיכויי החיים ואת שוויון ההזדמנויות של בני האדם, כמקדמת את הקדמה המוסרית, כמאפשרת מימוש טוב יותר של האוטונומיה האישית, וכמובן כמספרת את מצבן הכלכלי של שכבות נרחבות – כולן גורמים העשויים לסייע בהשתלבות מוצלחת בחברה, בהמעטת הטינה, ולכן גם בצמצום כוח המשיכה של הפופוליזם. לכך צריך להוסיף את החתירה של הסוציאלי-דמוקרטיה לצמצום את פערי העושר בין שכבות בחברה – פערים שאף הם עומדים ביסוד הטינה המולידה את הפופוליזם.⁷² וכדאי לזכור שקתרינה פורסטר, העוסקת ברקע האינטלקטואלי לצמיחת עקרונות הצדק של ג'ון רולס בשנות החמישים של המאה ה-20, כותבת שרולס חתר ליצירת כללי צדק מכווני שוויון משום שהוא היה מודע לכוחם ההרסני של רגשות כמו קנאה, בושה והשפלה אצל בני המעמדות הנמוכים – אותם רגשות שבראשית המאה ה-21 מוצגים כעומדים ביסוד הטינה המולידה את הפופוליזם.⁷³

התשובה השנייה לשאלה כיצד יש להתמודד עם הפופוליזם היא שעם כל חשיבותם של משאבים פיזיים, אם אנחנו רוצים להבין את מצבם של בני האדם ביום-יום שלהם, ואם אנחנו

70 Thomas Nagel, *Concealment and Exposure and Other Essays* 80, 88 (2002). נראה שנייגל מתייחס לליברליזם הסוציאלי-דמוקרטי שנדון בהרחבה אצל מאונטר אוטונומיה ושגשוג, לעיל ה"ש 43. ראו גם: John Rawls, *The Basic Structure as Subject*, 14 *Am. Phil. Q.* 159, (1977) 160.

71 Katrina Forrester, *In the Shadow of Justice: Postwar Liberalism and the Remaking of Political Philosophy* XI, XIII, 3, 19–24 (2019).

72 אנתוני גידנס כותב כי "השאפה לשוויון הייתה מניע מרכזי של כל הסוציאלי-דמוקרטים... רעיון השוויון או הצדק החברתי, אף שניתן לתת לו פירושים רבים ושונים, הינו מהותי להשקפת השמאל... חשיבותו הגדולה של השוויון נובעת מכך שהוא דרוש כדי לשפר את רווחתם של בני האדם, את תחושת הערך העצמית שלהם ואת סיכוייהם להתקדם בחיים... אסור להסיר מעל סדר היום הסוציאלי-דמוקרטי את החלוקה מחדש של משאבי החברה". אנתוני גידנס הדרך השלישית – תחייתה של הסוציאלי-דמוקרטיה 33, 64, 126 (עופר שור מתרגם, 2000). ראו גם: אבנר הלפרן "הדרך השלישית: אידיאולוגיה סוציאלי-דמוקרטית למאה ה-21" *מרקס ועתיד הסוציאליזם* 379 (אורי זילברשייד עורך, 2005); Henry Milner, *Sweden: Social Democracy in Practice* 7 (1990).

73 Forrester, לעיל ה"ש 71, בעמ' 27–28.

רוצים להבין את מה שעומד בשורש ההתנהגות הפוליטית של בני האדם, עלינו להשקיע מאמץ אינטלקטואלי גם בכלכלת הרגשות שלנו, ולנסות להפוך אותה, ולא רק את כלכלת המשאבים הפיזיים, לשוויונית יותר. בעוד שמרבית ההוגים שעסקו בשאלת השוויון בעקבות תאוריית הצדק של רולס עסקו בהקצאת משאבים פיזיים על ידי המדינה,⁷⁴ נמצאו הוגים שהעתיקו את שאלת השוויון לחברה האזרחית וטענו שעלינו לחתור ליצירתם של יחסים חברתיים שאין בהם היררכיות ודומינציה, היינו יחסים חברתיים בלתי פוגעניים ושאינם יוצרים פער בין אידיאל השוויון לבין החוויות היום-יומיות של בני האדם.⁷⁵ בדומה לכך, גם הפוליטיקה של הזוהר,⁷⁶ אחת ההתפתחויות האינטלקטואליות והפוליטיות החשובות של המחצית השנייה של המאה ה-20, חותרת לביטולן של היררכיות ביחסים החברתיים. דיון העוסק בשאלת השוויון ביחסים החברתיים (ובכך מתווסף לדיון בשוויון שאותו אמורה ליצור המדינה), ודיון בפוליטיקה של הזוהר, שניהם חשובים אם אנחנו רוצים לצמצם את הטינה העומדת ביסוד הפופוליזם ולצמצם את הפופוליזם עצמו.

כן, הנאורות צדקה. כפי שטען עוד אריסטו ב"פוליטיקה" שלו, ייחודם של בני האדם הוא שהם מחוננים בתבונה. אבל הנאורות גם שגתה, והרומנטיקה היא היא שבסופו של דבר צדקה, משום שלהיות אדם פירושו להיות בעל תודעה העשויה איים, לא גדולים מדי, של תבונה, אבל איים הצפים בתוך אוקיינוסים ענקיים של רגשות, אוקיינוסים שלא אחת מתחוללות בהם סערות גדולות וסופות גדולות. הפופוליזם הוא התזכורת המי יודע כמה לכך שעלינו להתמקד באוקיינוסים.

74 לדיון נרחב ראו: מאוטנר *אוטונומיה ושגשוג*, לעיל ה"ש 43.

75 Elizabeth S. Anderson, *What is the Point of Equality*, 109 ETHICS 287 (1999); Iris Marion Young, *Inclusion and Democracy* (2000); Frank Lovett, *Domination and Distributive Justice*, 71 J. POLITICS 817 (2009).

76 הפוליטיקה של הזוהר היא פוליטיקה שוויונאית הפועלת במישור הייצוגים התרבותיים. הטיעון המרכזי שלה הוא שסטראוטיפים תרבותיים מנמיכים של בני אדם המשתייכים לקבוצות מוחלשות (נשים, שחורים, להט"בים, בני אדם בעלי מוגבלויות וכו') מופנמים על ידי אלה שאינם משתייכים לקבוצות, ומה שחמור יותר, גם על ידי אלה המשתייכים לקבוצות, והתוצאה היא שאופציות החיים של המשתייכים לקבוצות המוחלשות נחסמות, באופן המצמצם הן את טווח האוטונומיה שלהם והן את טווח השגשוג האנושי שלהם. ראו: מנחם מאוטנר *משפט ותרבות בפתח המאה העשרים ואחת* פרק 8 (2008).